

УДК 27-836-274-283(4-11-15)''15/16''

УКРАЇНА І “СЛОВ’ЯНСЬКА РЕФОРМАЦІЯ” АНДЖЕЯ ВЕНГЕРСЬКОГО: СУЧАСНЕ ПРОЧИТАННЯ

Вікторія ЛЮБАЩЕНКО

*Український католицький університет
вул. Свенціцького, 17, Львів, 79011
Кафедра церковної історії
e-mail: doc_lub@ukr.net*

У статті висвітлюється роль Реформації в суспільно-культурних перетвореннях і церковних реформах у Західній і Східній Європі XVI–XVII ст. Головним об’єктом розгляду є хроніка протестантського діяча Речі Посполитої Анджея Венгерського, який доводив участь православних, зокрема українців, у реформаційному русі, а отже – й у загальноєвропейських процесах того часу. Значна увага зосереджена на аналізі та сучасному осмисленні поняття Реформації.

Ключові слова: Україна, Київська Церква, Реформація, православ’я, протестантизм, Анджей Венгерський.

Феномен Реформації, її релігійне та суспільно-культурне значення, навіть наукове визначення цього поняття залишаються актуальною проблемою світової, зокрема української, науки. Остання налічує, без перебільшення, величезну кількість праць, присвячених Реформації в Західній і Східній Європі. Попри це, зазначена проблема залишається однією з найбільш дискусійних. Наприкінці XIX–на початку XX ст. їй приділяли увагу українські історики – Орест Левицький, Іван Малишевський, Михайло Грушевський та ін. За незалежної України інтерес до Реформації відновлюється – у контексті як національної, так і загальноєвропейської історії.

Науковий інтерес передбачає насамперед звернення до історичних джерел – більш-менш відомих сучасній історіографії, що здатні поглибити знання про Реформацію. Їх залучення, своєю чергою, потребує нового осмислення, а можливо – й переосмислення ролі Реформації в культурному і політичному минулому України. Одним із таких джерел є історична хроніка Анджея Венгерського, яка досі залишається майже недослідженою, хоча її важливість у вивченні Реформації в історії Східної Європи, зокрема України, безсумнівна.

1679 р. в Амстердамі побачила світ історична праця під назвою “Чотири книги про Слов’янську Реформацію”¹ (більш відома в історіографії як “Слов’янська Реформація”). Її автором був Анджей Венгерський (16.11.1600, Остророг, нині Великопольське воєводство – 11.01.1649, Ожешково, Підляшшя) – релігійний діяч у Речі Посполи-

¹ *Andreae Wengerscii. Libri quatuor Slavoniae Reformatae, continens Historiam ecclesiasticam Ecclesiarum Slavonicarum, inprimis Polonicarum, Bohemicarum, Lituanicarum, Russicarum, Prussicarum, Moravicarum, etc. Amstelodami, 1679.* Репринт: *Węgierski A. Libri quattuor Slavoniae Reformatae / Red. J.Tazbir, M.Brozek. Varsoviae, 1973 (Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych. Nr. 11).*

тій, виходець зі шляхетської родини гербу Беліна, що здавна належала до громади чеських братів у Польщі. Загальну і теологічну освіту Анджей здобув у протестантських семінаріях міст Лешно, Битом і Торунь (Великопольща) та в університетах Лейдена, Франекера і Гронінгена (Голландія). У 1629–1633 рр. Венгерський був ректором Лешнівської семінарії, у 1633–1648 рр. – ректором вищої школи у Влодаві. Чеський мислитель-педагог Ян Амос Коменський запросив Анджея, з огляду на його знання і літературні здобутки², до співпраці, довіривши йому польський переклад свого підручника “Відкриті двері мов” (виданий у Гданську в 1633 р.). У 1622 р. Венгерський розпочав церковну діяльність – спочатку як дякон і катехизатор у Квільчі, потім – міністр (проповідник) в Ополе, неподалік Любліна, куди був запрошений дочкою берестейсько-куявського воєводи Андрія Лещинського Барбарою. 1633 р. на прохання белзького воєводи Рафаїла Лещинського Анджей переїхав до Влодави, а 1643 р. на синоді у Бельжичі був обраний кальвіністським консенсьором* Люблінської землі. Прихильник ідей церковного єднання, палко проповідуваних Яном Коменським у Речі Посполитій та в інших європейських країнах, Венгерський ініціював низку унійних з’їздів чеських братів і кальвіністів, а також прийняття ними угоди про співпрацю на синоді у Влодаві (1634) та спільне сповідання віри – на колоковіумі у Торуні (1644). 1648 р., під час повстання під проводом Богдана Хмельницького і переселення багатьох протестантів на західні землі Речі Посполитої, Анджей Венгерський з родиною виїхав до Ожешкова неподалік Венгрува у володіння кальвіністського магнатського роду Радзивіллів, де невдовзі застудився і помер³.

“Слов’янська Реформація” вийшла друком після смерті автора. Фактично, йдеться про друге видання хроніки Анджея Венгерського – перше побачило світ під іншою назвою і під псевдонімом⁴.

² За свого життя Анджей Венгерський опублікував низку богословських, повчальних і поетичних праць: *Gamelia pio coniugio [...] Johannis Wegierski [...] et Susannae Petriciae*. Toruń, 1623; *Disputatio theologica de conciliis ecclesiasticis*. Leiden, 1628; *Kazanie o pragnieniu śmierci ku nauce, przestrodze y pocieszę chrześcijańskiej na pogrzebie sl. p. Jej Mci Pani Anny z Tulin Horstojówna Leszczyńskiej, wojewodziny belskiej, we Włodawie w kościele ewangelickim dnia XI października roku Pańskiego MDCXXXIX przez Xiążę Andrzeia Węgierskiego od prawione*. Baranów, 1639; *Kazanie o wyznaniu wiary ku nauce, przestrodze y pocieszę chrześcijańskiej na pogrzebie sl. p. jaśniejszej oświeconej Xiężnie ś. pamięci Jej Mości Pani Marianny z Leszna Zaslawskiej, wojewodziny wołyńskiej we Włodawie, w kościele ewangelickim dnia XXVII maja roku Pańskiego MDCXLII przez x. Andrzeja Węgierskiego odprawione*. [Baranów], 1642; *Kaznodzieja osobny to jest sposób odprawiania nabożeństwa osobnego*. Baranów, 1642; *Kazanie o stateczności w wierze ku nauce, przestrodze i pocieszę*. Baranów, 1644; *Generalis confessio doctrinae Ecclesiarum Reformatarum, in regno Poloniae, magno ducatu Lithuaniae, annexisque regni provinciis*, in *Colloquio Thoruniense exhibita d. 1. Septembr. A.D. 1645*. [N.p.], 1645; I. *Kaznodzieja osobny, to jest sposób odprawiania nabożeństwa osobnego*. II. *Kaznodzieja domowy, to jest sposób odprawiania nabożeństwa domowego*. III. *Kaznodzieja zborowy to jest sposób odprawiania nabożeństwa zborowego*. Gdańsk, 1646.

³ Патрон і водночас наглядач за церковним життям у певному регіоні. У кальвінізмі обирався зазвичай з-поміж старійшин, переважно з осіб світських – заможних і шанованих у церкві людей.

⁴ Про діяльність і творчість Анджея Венгерського див.: *Bibliografia Literatury Polskiej*. Nowy Korbut. T.3. *Piśmiennictwo Staropolskie*. Warszawa, 1965. S.385–387; *Brambora J.* Komenský a Andrzej Węgierski // *Jan Amos Komenský a Polsko*. Praha, 1978. S.119–125; *Tazbir J.* Andrzej Węgierski – historyk słowiańskiej reformacji // *Ars historica*. Prace z dziejów powszechnych i Polski. Poznań, 1979. S.603–616; *Urban W.* Epitafium i epitafia pastorskiej rodziny Węgierskich w XVII w. // *Wesela, chrzciny i pogrzeby w XVI–XVIII w.* Warszawa, 2001. S.167–172; *Urban W.* Rola braci Węgierskich w podtrzymywaniu protestantyzmu polskiego // *Religia, edukacja, kultura*. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Litakowi / Red. M. Surdacki. Lublin, 2002. S.47–51; *Ejusdem.* Andrzej Węgierski jako kaznodzieja włodawski i jego związki z Czechami // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. Warszawa, 2003. T.47. S.173–175; *Pánek J.* Andrzej Wegierski jako kaznodzieja włodawski i jego związki z Czechami. Waclaw Urban. 2003 // *Český časopis historický*. Praha, 2004. Roč.102, č.1. S.179–180; *Gmiterek H.* Andrzej Węgierski – nadbużański intelektualista z XVII w. // *Życiorysy w trzy kultury wpisane*. Włodawskie biografie. Radom–Włodawa, 2008. S.73–84.

⁴ *Adriani Regenvolscii*. *Systema historico-chronologicum Ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias, praecipue Poloniae, Bohemiae, Lituaniae, Russiae, Prussiae, Moraviae, etc. Distinctarum*. Libris IV. Trajectini ad Rhenum [Utrecht], 1652.

Вочевидь, в обидвох випадках праця була видана у Голландії зусиллями протестантських емігрантів з Речі Посполитої, зокрема за участі Яна Коменського. Останній – з 1648 р. сеньйор усієї спільноти чеських братів у Польщі – напередодні і під час польсько-шведської війни 1655–1657 рр. вів активну педагогічну, науково-літературну і видавничу діяльність. У 1643–1648 рр. він був запрошений шведським неогоціантом Людовиком Геером (вихідцем з Голландії) до Ельбінгу (Німеччина), де йому створили умови для роботи над новими підручниками; у 1650–1654 рр., на заклик трансільванського князя Георгія II Ракоці, приїхав до закарпатського містечка Шарош-Патак у кальвіністську академію. Під час воєнних подій спільнота чеських братів у Польщі зазнала трагічних втрат: були спалені церква і школа у Лешно, а також значна частина майна і бібліотека. Відтак, у 1656 р. Ян Коменський разом з багатьма одновірцями виїхав з Польщі. Спочатку мешкав у Німеччині, згодом на запрошення міської управи Амстердаму оселився у Голландії.

Ще у 1630–1650-х роках чеський мислитель, який в екуменічних планах неодноразово виїжджав у Західну Європу і відвідував Амстердам, налагодив співпрацю з європейськими протестантами⁵. Тобто, він цілком міг познайомити їх з хронікою Анджая Венгерського, твори якого знав і цінував. Кальвіністи, з огляду на свободу книговидання у Голландії, активно друкували тут праці одновірців з Польщі, Чехії, Угорщини. В еміграції Коменський контактував у видавничих справах з антитринітаріями, які у 1650–1670-х роках масово залишали Річ Посполиту⁶, шукаючи притулку у Німеччині, Голландії, Англії. Зусиллями останніх збережено і вивезено за кордон значний рукописний архів польських, литовських й українських соцініян. Частина їхніх текстів опублікована в Голландії⁷. Імовірно, перша редакція хроніки Анджая Венгерського вийшла за протекцією Яна Коменського, а вже друга редакція, поза сумнівом, надрукована за участі антитринітаріїв: її доповнено додатками (87 сторінок) під заголовком “Різні документи, що стосуються справ слов’янських церков”⁸ – переважно це тексти про життя соцініян у східних землях Речі Посполитої.

Праця Анджая Венгерського побудована за двома принципами: хронологічним (автор наводить стислі відомості з історії раннього християнства, давньої і середньовічної Церкви) і конфесійним (розповідає про діяльність Західної і Східної Церков і протестантські спільноти). При цьому його твір дещо відрізняється від попередніх церков-

⁵ Про це див.: *Wilbur E. M.* A History of Unitarianism. Vol.1–2. Cambridge, 1945–1952; *Young J.T.* Source: Faith, Medical Alchemy and Natural Philosophy: Johann Moriaen, Reformed Intelligencer, and the Hartlib Circle. Aldershot, 1998; *Murdock G.* Calvinism on the Frontier 1600–1660: International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania. Oxford, 2000; *Williams G. H.* The Radical Reformation. Kirksville, 2000.

⁶ В середині XVII ст. польський уряд прийняв ряд антидисидентських постанов, які позбавляли деяких протестантів юридичних і станових прав. А Генеральна конфедерація 1668 р. ухвалила: “Аріяни та відступники від католицької віри [...] не повинні користуватися захистом сеймових рішень, що забезпечують свободу віросповідання; відступників потрібно карати вигнанням з вітчизни” (див.: *Любащенко В. І.* Історія протестантизму в Україні. Київ, 1996. С.181).

⁷ Див.: *Sandii Christophori.* Bibliotheca Anti-Trinitariorum, sive Catalogus Scriptorum, & succincta narratio de vita eorum Auctorum. Freistadii [Amsterdam?], 1684. Репринт: *Sandii Christophori.* Bibliotheca antitrinitariorum / Red. L.Szczucki. Varsoviae, 1967 (Biblioteka Piszarzy Reformacyjnych. T.6).

⁸ Серед документів – апокрифічний “Лист половця Івана Смери до великого князя Володимира” з редакційним коментарем, який мав довести автентичність тексту. (Правдивість документу було поставлено під сумнів уже наприкінці XVII ст.; в сучасній історіографії остаточно доведено його підробку). Є у додатках розповідь про спалення у Кракові в 1539 р. міщанки Катерини Мельхерової, яку інквізиція звинуватила у запереченні св. Трійці. Вміщено також списки єпископів Східної і Західної Церков, складені за текстами ранніх і середньовічних християнських істориків.

них хронік. По-перше, автор у компонуванні історичного матеріалу не надав переваги західній чи східній християнській ойкумені, а центром своєї розповіді зробив Східну Європу, передусім землі від Чорного до Балтійського морів (засвідчивши це вже у заголовку праці), які виокремив як ареал перетину різних церковних традицій. По-друге, головними здобутками релігійної історії цього регіону Венгерський вважав події і постаті, які передували тут Реформації або втілили її ідеї; остання ж трактується ним як вершина культурно-релігійного розвитку Західної і Східної Європи. По-третє, автор показав вплив реформаційних ідей не лише на західних слов'ян-католиків, а й на східних слов'ян-православних, увівши церковну історію останніх у контексті загальноєвропейської історії. До того ж він тісно пов'язав Реформацію з протестантизмом, представивши релігійних діячів пізнього середньовіччя – Петра Вальдо, Джона Вікліфія, Яна Гуса, Ієроніма Празького та ін. – як ідейних натхненників нової релігії.

Своїм баченням церковної історії Анджей Венгерський фактично відтворив концепцію співавторів 13-ти томів Магдебурзьких центурій⁹, в яких розквіт папства за середньовіччя визнано темними віками в історії християнства, а саме папство – причиною занедбання Церквою її етико-біблійних ідеалів, закладених Христом, апостолами і першими адептами. Натомість, Реформація зупинила подальший занепад Церкви, показавши їй шлях повернення втрачених ідеалів і звільнення від духовного рабства, зберігши християнство від руйнівного впливу ренесансного антропоцентризму. Своєю працею центуріони розпочали новий – аналітично-критичний – етап історичної науки. З позицій католицької еклезиології протестантам відповів італійський кардинал, учений, член конгрегації ораторіанців Цезар Бароній (Чезаре Бароніо) у 12-ти томах своїх “Церковних анналів”¹⁰. Ці об'ємні видання, що ґрунтуються на значному документальному матеріалі та його критичній оцінці (не позбавленій, утім, суб'єктивізму), фактично актуалізували історичні студії у новочасній Європі, заклавши підвалини сучасної церковної історії.

Взагалі після VI ст. конфесійна історіографія, за оцінкою російського візантиніста О.Лебедева, “завмерла у давній Церкві”, ставши переспівом Євсевія, Созомена, Єваґрія, Феодорита, а самі історики – “укладачами мемуарів”¹¹. Тому, якщо хтось “не знає німецької” церковно-історичної науки, “той взагалі не знає цієї науки”, ба більше – протестанти першими “зробили з церковної історії справжню науку [...] збудивши християнський світ до поглибленого вивчення минулого Церкви”¹². І дійсно, у XVII–XIX ст. історична дисципліна, яку представляли Готфрід Арнольд (“Неупереджена історія Церкви та ересів”), Іоганн Мосгейм (“Давня і сучасна історія Церкви”), Август Неандер (“Загальна історія християнської релігії і Церкви”), Альбрехт Річль (“Походження давньо-кафолічної Церкви”), Адольф фон Гарнак (“Історія догматів”,

⁹ *Ecclesiastica historia, integram Ecclesiae Christi ideam [...] secundum singulas Centurias, perspicuo ordine complectens [...] ex vetustissimis historicis [...] congesta: Per aliquot studiosos et pios viros in urbe Magdeburgica: 13 t. Basileae, 1559–1574.* Назва видання (лат. centum – сторіччя) походить з його структури: окремий том відповідає певному сторіччю. Перша частина праці, що охоплює 13 століть християнства, створена у Магдебурзі колективом протестантських учених під керівництвом вихідця з Далмації Матвія Влачіча (латинізі. – Маттіас Флаціус). Пізніше видання під тим же заголовком було продовжено і доведено до кінця XVI ст.

¹⁰ *Baronius Caesar. Annales Ecclesiastici a Christo nato ad annum 1198. Una Cum Critica Historico- Chronologica P. Ant. Pagii: 12 vol. Roma, 1588–1607.* Пізніше італійські історики-ораторіанці Одоріко Рінальді та Джакомо Ладерчі написали ще 12 томів, довівши дослідження історії Церкви до середини XVI ст.

¹¹ *Лебедев А. П.* Церковная историография в главных ее представителях с IV-го века до XX-го. Санкт-Петербург, 2003. С.249, 250.

¹² Там само. С.252, 257, 259.

“Сутність християнства”) та ін., пов’язала загальноісторичні методи з церковною наукою, заступивши її наратив дослідницьким духом. Запропонована протестантами концепція поступального розвитку християнства в давнину, середньовіччя і в новий час, а почасти й сам полемічний стиль їхніх праць продовжені сучасними історичними студіями – не лише церковними¹³, а й світськими. Це добре відображено у категоріальному апараті, який подекуди відтворює конфесійні оцінки і визначення.

В історичних й особливо в церковно-історичних студіях Реформація зазвичай ототожнюється з протестантизмом¹⁴. Саме так її сприймали центуріони та Анджей Венгерський, які головними виразниками Реформації на заході і сході Європи визнавали гуситів, чеських братів, лютеран, кальвіністів, частково – антитринітаріїв, спільноти яких протиставляли Католицькій Церкві. Натомість, ще на зорі XVI ст. у Північній Європі поняття “Реформація” (лат. *Reformatio* – перетворення) стосувалось реформ імперського правління початку 1520-х років, ініційованих саксонським курфюрстом Фрідріхом III. Реформи розширювали автономію імперського сейму (рейхстагу), посилюючи у ньому позиції станового представництва – місцевої аристократії та вільних міст. Відомий також проект державної перебудови Німеччини, викладений у 1430-х роках в анонімному памфлеті під провокаційною назвою “Реформація імператора Сигізмунда”^{*}. Відображаючи інтереси “середнього” стану, котрий формувався в Європі, памфлетист пропагував зміни, які підточували імперський універсалізм і суперечили політиці Сигізмунда. У творі висувались ідеї, спрямовані на подолання феодальної роздробленості Німеччини та утворення національної держави – політично незалежної, основаної на економічному і культурному партикуляризмі, істотних змінах у церковному житті в інтересах нових соціальних станів. Нагальна потреба церковної реформи у тексті підкреслювалась доволі типовими для XV ст. аргументами, які висувались мирянами і певними колами духовенства – незадовільний моральний стан кліру, централізація і формалізація церковного життя, здирництво, симонія (продаж церковних посад), непотизм (їх надання родичам, фаворитизм). І ці аргумен-

¹³ Своїм західноєвропейським вектором історії католицькі автори навіть у полемічному запалі мимоволі відштовхувались від протестантських праць: останні надавали багатий джерельний матеріал. На думку О. Лебедева, російська православна історія XIX ст. в особах єпископа Інокентія (Іларіона Смірнова), О. Горського, І. Чельцова та ін. також адаптувала окремі протестантські дослідження, запозичуючи їхні періодизацію, структурні елементи, фактаж, виявляючи навіть подекуди “спорідненість духу” (*Лебедев А.П. Церковная историография. С.373; Його ж. Два пионера церковно-исторической науки у нас и немногие сведения о жребиях их преемников // Богословский вестник. Москва, 1907. Т.5. С.122–167*). Подібну оцінку почасти поділяє Г. Флоровський (*Флоровский Г. Пути русского богословия. Москва, 1991. С.192*). Сучасні російські автори визнають вплив протестантських істориків і на самого О. Лебедева, а також І. Троїцького, Ф. Курганова, зокрема й на дослідника давньої Церкви В. Болотова, який “першим з вітчизняних істориків творчо засвоїв нові тенденції західноєвропейської науки, за що був названий сучасниками “руським Гарнаком”” (*Воробьёва Н.Н. Проблема отношений христианской церкви и государства в Римской империи I–IV вв. в освещении отечественной историографии второй половины XIX–начала XX в.: Учебное пособие. Омск, 2005. С.7*).

¹⁴ Про категоріальні пріоритети в оцінках Реформації, що ґрунтуються на різних доктринальних і науково-методологічних принципах, див.: *Любаценко В. І. Реформація // Енциклопедія історії України. Київ, 2012. Т.9. С.183–186*.

^{*} Йдеться про Сигізмунда I (1368–1438), який з 1385 р. був королем Угорщини, а з 1410 р. – також Німеччини, з 1419 р. – й Чехії, з 1431 р. – й Ломбардії; у 1433–1437 рр. – імператор (останній імператор з дому Люксембургів) Священної Римської імперії німецької нації.

ти трактувалась цілком у дусі натхненників соборного руху¹⁵, що сформувався у період Великої західної схизми (1378–1417).

Відтак, ще до виступу Мартіна Лютера проти практики індульгенцій у 1517 р. поняття Реформації тісно пов'язалось із суспільними, культурними, релігійними перетвореннями, які в часи пізнього середньовіччя визрівали в Європі. Й лише наприкінці XVI ст., завдяки магдебурзьким центуріонам, це поняття, що мало стати індикатором для різних партій усередині Католицької Церкви – прихильників і противників змін, було закріплене за протестантськими течіями як такими, котрі, всупереч Риму, не відступились від реформи. Оцінюючи таке значення Реформації для політичного життя, офіційний історик лютеранської Пруссії XIX ст. Леопольд фон Ранке визначив її епоху 1517–1648 рр.¹⁶ Такими хронологічними межами він не стільки охарактеризував видиму – релігійну – складову Реформації (яку абсолютизували центуріони): появу нових конфесій і спричинені ними релігійні війни, скільки окреслив її головні чинники – політичні, економічні, станові, які ще не цікавили церковних хроністів. Та саме ці чинники відіграли ключову роль у Реформації, що змогла забезпечити реалізацію нагальних державних, суспільних, культурних перетворень. Цілком природно німецький історик завершив Реформацію Вестфальським миром – подією, яка підсумувала перший етап боротьби нових європейських правителів з імперською владою¹⁷. Подією, що зупинила Тридцятилітню війну і водночас остаточно підірвала Священну римську імперію німецької нації, засвідчивши народження молодих національних держав і закладення підвалин сучасного державно-територіального устрою Європи.

¹⁵ Головним промотором церковної реформи у XV ст. став соборний рух, що об'єднав частину ієрархії та університетських правників (переважно у Франції), які вважали папський абсолютизм перешкодою у поступі Західної Церкви, намітивши програму її інституційних змін. Ідеться, передусім, про теорію соборного управління, за якою не папа, а християнська спільнота, представлена собором, є вищим суддею у Церкві. Спочатку на соборі у Пізі (1409) римських пап Бенедикта XIII і Григорія XII було проголошено розкольникими та еретиками, а отже, поставлено під сумнів святість римського престолу (Рим не визнав за собором статусу вселенського, а німецький історик Фердинанд Грегоровіус назвав події у Пізі “зорею Реформації”). У Констанці (1414–1418) проголошено супрематію собору над папою, оперту на еклезіологію давньої, нерозділеної Церкви. Базельський собор (1431–1449) запропонував обмежити папські прибутки лише папською областю та утворив комісії, що почали перебирати на себе юридичні, адміністративні і виконавчі функції папи. Соборні комісії взялися розподіляти бенефіції і призначати кандидатів на церковні посади. Папа Євгеній IV, терміново скликавши Ферраро-Флорентійський собор (1438–1445), домігся засудження цих рішень. За висловом англійського історика і культуролога Арнольда Тойнбі, зупинивши соборний рух, “папство відкинуло парламентарний принцип і вибрало необмежену владу в обмеженій області замість обмеженої влади над відданим і нерозділеним християнством [...]. Папа переміг соборний рух собі на горе” (Тойнбі А.Дж. Постигание истории: Сборник / Пер. Е.Д.Жаркова; сост. А.П.Огурцов; вступ. ст. В.И.Уколовой. Москва, 1996. С.344). Дійсно, якби у XV ст. римська курія не взяла гору над соборниками, можливо, не відбулась би протестантська Реформація. А вже Мартін Лютер не мислив себе руйнівником Католицької Церкви.

¹⁶ Див., насамперед: *Leopold von Ranke. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation: 6 bd.* Berlin, 1839–1847; *Ejusdem. Zur deutschen Geschichte vom Religionsfrieden bis zum Dreissigjährigen Krieg.* Leipzig, 1888; *Ejusdem. Geschichte Wallensteins.* Kronberg, 1978; *Ранке Леопольд.* Римские папы в последние четыре столетия: 2 т. Санкт-Петербург, 1874.

¹⁷ Про релігійний чинник у Тридцятилітній війні, його вплив на її перебіг і результати Вестфальського миру див.: *Gutiérrez D. The Augustinians from the Protestant Reformation to the Peace of Westphalia 1518–1648 / Trans. by J. T. Kelly. Villanova, 1979; Asch R. G. The Thirty Years War: The Holy Roman Empire and Europe, 1618–1648 (European History in Perspective).* New York, 1997.

Епоха Реформації каталізувала тектонічні зрушення не тільки на заході і в центрі Європи – вона підштовхнула політичні, суспільні і церковні реформи XVI–XVII ст. також у Східній Європі. Не випадково у вир Тридцятилітньої війни були втягнуті частина її країн і ті народи, які, перебуваючи у складі інших держав, прагнули власної незалежності. Ці події у середині XVII ст. призвели до політичного піднесення України, воєнні дії козацького війська супроводжувались активною дипломатичною діяльністю Богдана Хмельницького. У відомих перемовинах зі Швецією, Трансильванією, Османською імперією гетьман шукав не лише військової допомоги, а насамперед політичної протекції задля державного майбутнього України¹⁸.

Сучасні історики, попри усталене розуміння Реформації головню в її релігійному, ба більше – протестантському вимірі, все активніше трактують це поняття в його ключовому – суспільно-політичному і духовно перетворювальному значенні. Німецький філософ Карл Ясперс, підкресливши важливість релігії у розгортанні “вісьового часу”*, зазначив: позаяк “для західної свідомості вісь історії – Христос”¹⁹, Який продовжує існувати для християнина в містичному тілі Церкви, радикальні історичні зміни в Європі обов'язково означали і релігійні зміни. Тому К.Ясперс співвідносить феномени Ренесансу і Реформації, характеризуючи їх як “великий історичний” перелом у поступі цивілізації, як усвідомлення її нової якості. У цьому переломі Ренесанс постає як відродження античності, Реформація – християнства. “І одне і друге призвели з часом до відродження глибинного осмислення осі світової історії”²⁰. А.Гойнбі також називає Реформацію одним із семи ключових “розділів історії”²¹, який, слідом за Ренесансом, завершив процес виходу Європи із середньовіччя.

Сучасні російські дослідники називають реформаційними окремі цивілізаційні прориви Росії. О.Янов вважає такими реформи великого московського князя Івана III Васильовича, що започаткували критику церковної ієрархії, рух нестяжателів, секуляризацію (вилучення монастирських земель на користь держави)²². Історіософія про-

¹⁸ Про це див.: *Литинський В.* Україна на переломі 1657–1659: замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Київ–Відень, 1929; Нью-Йорк, 1954; Філадельфія, 1991; *Голобуцький В.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. Киев, 1962; *Заборовский Л.В.* Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.: Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. Москва, 1981; *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. Львів, 1996; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714. Київ, 2005.

* Поняття, застосоване К.Ясперсом до того періоду в історії людства (датованого ним 800–200 рр. до н.е.), за якого міфологічний світогляд поступився раціональному, зокрема філософії, політиці, науці, і котрий, пройшовши певні трансформації, панує донині. Цей світогляд сформував тип людини, що прагне до переосмислення існуючих норм, звичаїв і традицій.

¹⁹ *Ясперс К.* Смысл и назначение истории. Москва, 1991. С.82.

²⁰ Там само. С.84.

²¹ *Гойнби А. Дж.* Постигание истории. С.27.

²² “Росія [...] першою серед великих держав Європи почала церковну реформацію (у 1490-ті) і першою оголосила себе конституційною монархією (у 1610-му)” (*Янов А. Я.* После Ельцина. “Веймарская” Россия. Москва, 1995. С.302). Порівняймо: “Москва першою в Європі приступила до церковної Реформації (що [...] робить гіпотезу про “татарську державність” беззмінною: яка, даруйте, церковна Реформація у степовій імперії?) [...] боротьба за церковну Реформацію закінчилася в Росії, на відміну від її північноєвропейських сусідів, нищівною поразкою держави. Конституційні устремління боярських реформаторів XVI–XVII століть так само, як і післяпетровських шляхтичів XVIII, не кажучи вже про декабристів, були жорстоко придушені” (*Его же.* Россия: У истоков трагедии 1462–1584. Заметки о природе и происхождении русской государственности. Москва, 2001. С.12). Ще однією спробою Реформації був для історика старообрядницький рух, насамперед в його найбільш радикальних моделях.

довжує розглядати Реформацію як “універсальну культури”, підкреслюючи масштаб “цієї культурно-історичної події” і наголошуючи: “Реформація – далеко не чисто релігійний рух. [...] Аналіз практично будь-якої історичної форми релігії-культури, чи то Стародавня Індія, Китай чи Близький Схід, показує присутність у них реформаційних рухів, що ставлять за мету оновлення шляхом повернення до витоку укорієних релігійних і культурних форм. [...] Сліди реформаційних рухів знаходимо в ісламі, іудаїзмі, індуїзмі, даосизмі, конфуціянстві”²³. Міжнародна організація ісламської конференції у 2010 р. прийняла “Акт про ісламську реформацію”, в якому актуалізувала суспільні і політичні зміни в ісламському світі, що їх осмислено у низці монографій²⁴. Представники різних поглядів на реформи в ісламському світі іноді проводять паралелі з Європою XVI–XVII ст.²⁵

Отже, реформа становить основу самого слова Реформація. Застосовуючи її більш звичне в історичній науці конфесійне розуміння, зазначимо: протестантизм став лише одним із варіантів церковної реформи нового часу.

Необхідність реформи була очевидною для усієї католицької Європи. Це засвідчують твори кардинала Ніколая Кузанського і ренесансного гуманіста Еразма Роттердамського, виступи проти папства Джіроламо Савонароли та Яна Гуса, соборний рух XV ст. і Тридентський собор (1545–1563). Останній заклав фундамент католицької реформи²⁶ (яку сучасна наука, за традицією, усе ще називає реакцією проти Реформації, або Контрреформацією), котра не розірвала зв'язок з історичною і богословською традицією, натомість, своїм зміцненням теоретичного фундаменту Західної Церкви сприяла її подальшому піднесенню. Симптоматично, що рух, заданий Реформацією і втілений у Триденті, набув логічного продовження на II Ватиканському соборі, який започаткував радикальні перетворення в католицизмі, заклавши підвалини його можливих подальших змін.

У XVI–XVII ст. нагальною була реформа і для Православної Церкви. Однак її втілення на християнському Сході, ініційоване патріархами Геннадієм Схоларієм, Єре-

²³ Жукоцкий В.Д., Жукоцкая З.Р. Реформация как универсалия культуры: переключки эпох и поколений // Жукоцкий В.Д., Жукоцкая З.Р. Русская Реформация XX века: статьи по культурологии советизма. Москва, 2008. С.3, 4, 8.

²⁴ Wright R.B. Islam and Liberal Democracy: Two Visions of Reformation // Journal of Democracy. Washington, 1996. №4. P.64–75; Al-Naim Abdullahi Ahmed. Toward an Islamic Reformation: Civil Liberties, Human Rights, and International Law. New York, 1990 (Рос. переклад: Абдуллахи Ахмед Ан-Наим. На пути к исламской реформации. Гражданские свободы, права человека и международное право. Москва, 1999); Kort A. Dar al-Cyber Islam: Women, Domestic Violence and the Islamic Reformation on the World Wide // Journal of Muslim Minority Affairs. London, 2005. №25(3). P.363–383; Mahmood Saba. Secularism, Hermeneutics, Empire: The Politics of Islamic Reformation // Public Culture. New York, 2006. №18(2). P.323–347 та ін.

²⁵ Наприклад: “Нинішня ісламська Реформація має помітні подібності з протестантською Реформацією 1500-х років. Як християнська, так ісламська Реформація сприяли очищенню століть пошкодженої віри і практики та поверненню до ідеології і біблійних інтерпретацій їхніх засновників “ (Islamic Reformation // Islamic Threat Simplified. Coming to Grips with the Islamic Challenge // <https://sites.google.com/site/islamicthreatsimplified/islamic-reformation>.

²⁶ Російський історик О.Вульфюс писав: “[...] Католицький рух XVI і XVII ст. далеко не вичерпується спробами відтиснути або знищити протестантизм, а включає в себе елементи особливої католицької реформації [...]. Настав час термін “католицька реакція” замінити терміном “католицька реформація” або “католицька реформа” (Вульфюс А.Г. Проблемы духовного развития. Гуманизм, реформация, католическая реформа. Петербург, 1922. С.130). Сучасні католицькі автори або синонімують поняття Контрреформації і католицької реформи (див., зокрема: Бедуэлла Ги. История Церкви. Москва, 1996; Скальфи Р. “Я с вами до скончання века”. Краткая история Католической Церкви. Москва, 2000), або протиставляють їх (див.: Лортиц Й. История Церкви, рассмотренная в связи с историей идей: В 2-х т. Москва, 1999). Англійський учений К. Дуосон навіть церковні ордени, створені на противагу протестантизму (на зразок Ордену Ісуса), називає “рухом католицької реформації” (Дуосон К.Г. Боги революции. Санкт-Петербург, 2002. С.52).

мією П Траносом, Мелетієм Пігасом, в умовах Османської імперії успіху не досягло²⁷. Спроби реформи фіксуємо на землях Київської митрополії у трьох основних моделях. Унійний Берестейський собор 1596 р. завбачив її у відновленні єдності Київської Церкви з Римом²⁸, братський рух – у поверненні Церкви до соборного управління і моральній реабілітації кліру. Київський митрополит Петро Могила та політичний і державний діяч Речі Посполитої Адам Кисіль підготували проект реформи, який виклали у Меморандумі до римського папи Урбана VIII. Автори Меморандуму (у чому впевнені сьогодні історики) не підтримали ідею регіональної унії через розірваність канонічного зв'язку Києва з Константинополем та усунення мирян від вирішення такого важливого питання. Проект Могили–Кисіля пропонував проведення нового об'єднаного собору, який би не порушував духовних і канонічних засад Східної Церкви²⁹. Для Петра Могили більш прийнятною моделлю була Флорентійська унія³⁰.

Європейський протестантизм фактично також постав як варіант реформи, що мала завершити розпочате у XV ст. оновлення Церкви, наголосивши на поверненні до духовних підвалин апостольських часів. Однак у своїй історичній проекції ця реформа виявилася доволі суперечливою. Нова християнська релігія не зуміла об'єднати всю церковну опозицію (і об'єктивно не могла цього зробити), започаткувавши конфесію, що не піддається загальному визначенню і розвивається в режимі перманентних формотворень. Ця особливість, акумульована в ідейній максимі – “*Ecclesia reformata et semper reformanda*” (реформована Церква завжди реформується), заступила визначальну для історичного християнства ідею Церкви як фундаменту, наріжного каменя, заповіданого людству Христом. Тому якщо для католика і православного поза Церквою немає спасіння, то протестант це заперечує. Ранні протестантські реформатори слідом за ренесансним “*Ad Fontes*” висунули своє гасло – “*Ad Scriptura*”, яким поставили Біблію над Церквою³¹, заперечивши посередництво Церкви між Богом і людиною у справі спасіння.

²⁷ У XVI–XVII ст. реформування Східної Церкви шляхом активізації її просвітницької та видавничої діяльності прагнули здійснити патріархи Мелетій Пігас і Кирило Лукаріс. Ідеться про відновлення патріаршої академії (яку у 20-х роках XVII ст. очолив філософ Феодосій Корідаллеос), написання богословських і полемічних праць, облаштування в Константинополі друкарні (робота друкаря Никодима Метаксаса над виданням творів Геннадія Схолярія, Максима Моргуніса, Мелетія Пігаса) та підготовку новогрецького перекладу Нового Завіту, підготовленого Максимом Калліполітосом (див.: *Лебедев А.П.* История Греко-Восточной Церкви под властью турок. От падения Константинополя (в 1453 году) до настоящего времени. Санкт-Петербург, 1904; *Runciman S.* The Great Church in Captivity. Cambridge, 1988; *Любащенко В.* Кирилл Лукаріс и протестантизм. Опыт межцерковного диалога. Одесса, 2001). Будучи обмеженою у своїх реформах за мусульманського поневолення, патріарша столиця сприяла просвітницькій максимі українських братств, підтримуючи діяльність друкарень Львівського Успенського та Віленського Святодухівського братств (див.: *Ісаевич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002).

²⁸ Детальніше про реформи в Київській Церкві у XVI–XVII ст. див.: *Суттнер Э.* Христианство Востока и Запада. В поисках зримого проявления единства. Москва, 1999; *Гудзяк Б.* Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів, 2000; *Дмитриев М.В.* Между Римом и Царьградом. Генезис Брестской церковной унии 1595–1596 гг. Москва, 2003.

²⁹ Ґрунтовний аналіз документу та унійних планів митрополита Петра Могили див.: *Жуковський А.* Петро Могила й питання єдності церков. Париж, 1969; *Гриневич В.* Минуте залишити Богові. Унія та уніатизм в екуменічній перспективі. Львів, 1998.

³⁰ Див.: *Sententia cuiusdam Nobilis Poloni Graecae Religionis // Šmurla E.* Le Saint-Siege et l'Orient orthodoxe Russe. 1609–1654. Prague, 1928. P.467.

³¹ Це гасло якнайкраще пояснює формулу Мартіна Лютера: “Перед лицем Церкви всі, в кого є дух, повинні бути перевірені мірилом Письма” (*Лютер М.* О рабстве воли // *Эразм Роттердамский.* Философские произведения / Отв. ред. В.В.Соколов, пер. и ком. Ю.М.Каган. Москва, 1986. С.352).

Цікаво, що у своєму еклезіальному нігілізмі протестантські діячі фактично відійшли від проектів церковної реформи передвісників Реформації. Адже і Петро Вальдо, і Джон Вікліф, які також пропонували доволі радикальну ревізію теоретичного фундаменту Церкви, не заперечували її рятівну роль. Ян Гус та Ієронім Празький вбачали реформу у відновленні доктринальних засад і літургійної практики нерозділеного християнства та у створенні національних Церков, опертих на власні культурні традиції і мову. У цьому вони шукали паралелі з православ'ям, що спричинило відоме зближення гуситів з Константинополем, чеських братів у Речі Посполитій – з натхненниками реформ у Київській Церкві³².

У контексті Реформації важливим є питання місця України у творі Анджея Венгерського. Звісно, хроніст послуговувався прийнятими у XVII ст. топографічними (Русь, Київська земля, Волинь, Подолія, Литва, Мала Польща), церковно-адміністративними (Віленський та Руський дистрикт) і політичними назвами (Велике князівство Литовське, Московське князівство), спираючись, зокрема, на праці фламандського картографа і географа Герарда Кремера (латиніз. – Меркатор). З огляду на перебування українських земель у складі різних держав, Венгерський і не міг уживати назву “Україна”, хоча вона присутня на багатьох сторінках хроніки як Русь, Київська земля, Волинь, Подолія, Руський дистрикт і виокремлюється з-поміж інших східнослов'янських теренів та інших держав, зокрема Московії.

Водночас у своїх екскурсах у пізні середньовіччя та у XV–XVII ст. автор постійно пов'язує історію східного регіону Речі Посполитої з історією Болгарії, Сербії, Чехії, Молдавії, Валахії. Проводячи паралелі між ними у політичному і церковному житті, Венгерський вбачав основу їх подібності у духовних традиціях східного християнства. Увага до останнього спонукала історика висвітлювати діяльність протестантських громад у Речі Посполитій у контексті, з одного боку, суперечностей між Західною і Східною Церквами, а з другого – поступового зближення протестантів з православними, з огляду на спільність їхніх інтересів в умовах релігійного протистояння.

Особлива увага Анджея Венгерського до православ'я проявилась також в обширному вступі до третьої частини хроніки, в якій подано каталог давніх і сучасних йому патріархатів і патріархів Східної Церкви. При цьому особлива увага автора приділена постатям, які підготували Реформацію саме у православних землях Речі Посполитої. Ними для нього є не лише прихильники учень Петра Вальдо, Джона Вікліфа чи Яна Гуса (які, за даними хроніста, переховувались від інквізиції у Карпатському регіоні, діяли неподалік Кракова і Перемишля³³), а також свв. Кирило і Мефодій. Відкривши духовну глибину Біблії зрозумілою слов'янам мовою, солунські брати фактично виконали місію реформаторів. Адже і своєю літургійною реформою, і просвітництвом, насамперед перекладами богослужбових текстів, свв. Кирило і Мефодій відкрили Христову науку всім народам Східної Європи. Саме на такий – міжетнічний і міжцерковний – аспект цієї місії вказує Анджей Венгерський³⁴.

Увага до Східної Церкви зумовила також окремий погляд історика на діяльність протестантських течій на землях Київської митрополії. Автор зібрав інформацію про їхні громади, назвав церковні області (дистрикти), об'єднані в Слов'янську церковну провінцію. До її складу Венгерський відніс такі дистрикти: Віленський, Новогрудсь-

³² Детальніше про це див.: Любащенко В. І. Чеський реформаційний рух і православ'я: сторінка з історії Київської митрополії // Проблеми слов'янознавства. Вип. 61. Львів, 2012. С. 23–31.

³³ Див.: *Andreae Wengerscii. Libri quattuor Slavoniae Reformatae.* P. 157–181.

³⁴ *Ibid.* P. 7–10.

кий, Самогітський*, Білої Русі, Малопольський, Белзький, Підляський, Руський, а також Волинський і Подільський. Тут лютеранські, чеськобратські, кальвіністські, соцініянські спільноти зуміли налагодити свою мережу та провести низку церковних з'їздів (синодів), відкрити школи, підготувати власних педагогів і літераторів, заснувати кілька друкарень і видати перші богословські твори, виховати суспільних діячів і взяти участь у суспільно-політичному житті. Історик наводить значний фактичний матеріал, який дає уявлення про різні аспекти церковної і міжцерковної, суспільної і культурної діяльності протестантів в українських етнічних землях. Він також знайомить читача з їхніми лідерами, що вийшли з православного середовища: Павлом і Григорієм Зеновичами, Яном-Іваном Островським, Федором Ждановичем, Іваном Ранісовим, Іваном Ходіловичем, Андрієм, Миколою і Лукашем Добрянськими, Станіславом Заянчковським, Матвієм Раком, Миколою Пацем.

Поряд із протестантами Венгерський виводить цілу галерею більш-менш відомих католицьких і православних постатей, які чи протидією, чи підтримкою вплинули на долю "слов'янської Реформації". На сторінках своєї хроніки він називає кращих представників Західної (апостольських нунцій Вікентія Луарео, Алоїзія Ліппомано, кардинала Станіслава Гозія, перемишльського єпископа Яна Дзядуського, каменецького єпископа Леонарда Слончевського та ін., а також католицьких теологів, які полемізували з протестантами) і Східної Церков (константинопольських патріархів Єремію Траноса і Кирила Лукаріса, александрійського патріарха Мелетія Пігаса, перемишльського єпископа Михайла Копистенського, львівського єпископа Гедеона Балабана та ін., а також емігрантів з Московії – ченців Артемія, Фому, Феодосія Косого, що врятувались у Білій Русі та на Волині від "великого московського князя і тирана"³⁵ Івана Грозного). Акцентуючи на подіях, пов'язаних з Берестейським собором 1596 р., історик неодноразово згадує унійних митрополитів Михайла Рогозу та Іпатія Потія, луцького єпископа Кирила Терлецького, полоцького архієпископа Мелетія Смотрицького. У книзі подані імена світських володарів і державних мужів, які сприяли поступу східноєвропейської Реформації (польський король Сигізмунд II Август, трансільванський князь Георгій II Ракоці, кальвіністські магнати з дому Радзивіллів – Миколай Чорний, Миколай Рудий, Христофор), а також православних магнатів (князі Костянтин Острозький, Йоаким Корецький, Кирило Рожинський) і шляхтичів (Іван Абрамович, Юрій Чаплич), які патрунували протестантів. Свою розповідь про церковні справи Анджея Венгерський розгортає на тлі політичних подій, що їх переживала Річ Посполита, й проводить постійні паралелі між розвитком Реформації у Західній (в Німеччині, Англії, Франції, Іспанії, Швейцарії, Італії) та Східній Європі (Польщі, Чехії, Трансільванії, Угорщині).

Цей унікальний ретельно відібраний матеріал став фактично головною джерельною базою для багатьох наступних праць, присвячених східноєвропейській Реформації. На основі хроніки Анджея Венгерського (іноді без посилань на неї) уклали свої реєстри протестантських громад польські, українські, російські історики XIX ст., зокрема Йозеф Лукашевич, Валер'ян Красінський³⁶, Генріх Мерчінг, Орест Левицький, Михайло Гру-

* Від Самогітія, або Жемайтія (за давнини Жмудь) – етнографічний регіон на південному заході сучасної Литви, історична назва території між низов'ями рік Німан і Віндава (сучасна Вента).

³⁵ *Andreae Wengerscii. Libri quatuor Slavoniae Reformatae.* P.263.

³⁶ Його історичні праці певною мірою відображають концепцію і навіть почасти структуру "Слов'янської Реформації". Див.: *Krasinski V. Historical sketch of the rise, progress and decline of the Reformation in Poland: 2 vol.* London, 1839–1840 (польск. переклад: *Krasinski W. Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce: 2 t.* Warszawa, 1903–1904); *Ejusdem. Lectures on the religious history of the Slavonic nations.* London, 1850; Edinburgh, 1851.

шевський, Іван Соколов. А ці реєстри, у свою чергу, лягли в основу сучасних історичних – церковних і світських – досліджень.

На особливу увагу заслуговує остання частина хроніки Анджея Венгерського – “Церковна історія слов’ян деяких провінцій. Греко-рутени у церквах Малої Польщі та Великого князівства Литовського”. На її початку він зазначає, що словом “Русь” здавна називали людинність, котра населяла Малу Польщу, Литву і Московію. Однак, за автором, “Русь” поширюється також на землю, знану як Рутенія, або Роксоланія³⁷. Її населення сповідує “віру греків”, яку прийняв великий князь Володимир, “хреститель Русі і Московії”³⁸. Венгерський дає стислий опис історії християнізації Київської Русі, згадуючи про княгиню Ольгу та імовірно перебування на дніпровських пагорбах апостола Андрія. При цьому хроніст опирається на праці візантійців – імператора Василя Македонянина та історика і каноніста Іоанна Зонари. Історичні дані про початок і розвій християнства у русинів, що проживали на теренах Польщі і Литви, Венгерський запозичив з творів італійця Олександра Гваньїні і німця Давида Хитрея, поляків Мацея Меховіти та Яна Ласицького, а також з багатьох історичних джерел (зокрема з “прения о вере” між царем Іваном Грозним і Яном Рокитою – чеськобратським теологом, учасником польського посольства до Московії у 1570 р.).

Головне місце в останній частині “Слов’янської Реформації” займають ті події та документи, що відображають взаємини між протестантами і православними на українсько-білоруських землях і відповідають екуменічним настроям самого Анджея Венгерського. Він, зокрема, із симпатією пише про константинопольського патріарха Кирила Лукаріса, згадуючи про його співпрацю з голландськими кальвіністами у Константинополі, вказує на спільні елементи між православ’ям і протестантизмом на прикладі патріаршого “Сповідання християнської віри”³⁹. Цілоком як екуменічні постаті представлені Венгерським і світські союзники протестантів, насамперед київський воєвода князь Костянтин Острозький. Його історик особливо шанує за видання Острозької Біблії і творів отців Східної Церкви та за підтримку протестантсько-православного синоду у Вільно 1599 р. Венгерський оприлюднює лист александрійського патріарха Мелетія Пігаса до володимирського єпископа Іпатія Потія, в якому розкрито негативне ставлення православних до Берестейського собору 1596 р., а також листи Мелетія Пігаса до протестантських діячів Речі Посполитої (Мартіна Броневського і Теофіла Турновського), описує перебіг подій до і під час “паралельного” протиунійного собору у Бересті за участю православних і протестантів. Хроніст подає повний текст 18 екуменічних артикулів, підготовлених чеськобратським теологом Теофілом Турновським і проголошених на Віленському синоді 1599 р. представниками лютеранської, кальвіністської і чеськобратської спільнот. При цьому автор знову підкреслює чимало спільного у поглядах і традиціях між протестантами і православними, посилаючись на відомі спроби церковного діалогу, ініційовані гуситами у XV ст. і німецькими теологами у XVI ст. Наведені Венгерським список учасників протестантсько-православного синоду у Вільно 1599 р., зміст їхніх дискусій і прийнятого на ньому спільного документа (власне “Акту конфедерації шляхетства польського і литовського Східного Грецького і Протестантського сповідання”⁴⁰, що мав скріпити співпрацю протестантів і православних в обороні своїх прав) у XIX ст. увійшли до кількох церковних та історичних праць, виданих в Україні⁴¹.

³⁷ *Andreae Wengerscii. Libri quattuor Slavoniae Reformatae.* P.458.

³⁸ *Ibid.* P.459.

³⁹ *Ibid.* P.460–461.

⁴⁰ *Ibid.* P.491–494.

⁴¹ Див.: *Евгеній (митрополит)*. Описаніє Кіевософійскаго собора и Кіевской ієрархіи с присовокупленієм разных граммат и выписок. Кіев, 1825; *Мальшевский И. И.* Александрійский патріарх Малетій Пігас и его участие в делах русской церкви: В 2-х т. Кіев, 1872.

Наприкінці XIX ст. український історик О.Левицький одним із перших в історіографії розглянув вплив “німецької Реформації” на церковне життя України XVI–XVII ст., зокрема, на піднесення братського церковного руху⁴². Такий підхід високо оцінив Михайло Драгоманов, назвавши “найцікавішим” у Левицького “показ того, що братства спершу були не реакцією на православ'є, а початком свого роду реформації”⁴³ (хоча останній цього не доводив⁴⁴). Іван Франко підтримав Драгоманова у тому, що Реформація – це головно суспільно-культурний феномен, який зумовив радикальне оновлення європейського суспільства. “Реформація [...] дала могутий товчок духовному розвоєві [...] європейських народів. Товчок той дався почути й нашому народові хоч посередньо, та все-таки досить сильно”⁴⁵. А православні братства в Україні І. Франко назвав організаціями, просякнутими західноєвропейським реформаційним духом⁴⁶.

Спільні риси між Реформацією і церковними братствами в Україні визнавав Михайло Грушевський⁴⁷, маючи на увазі активну участь мирян у справах Церкви, критику ними ієрархії та спробу контролю за діями священства. При цьому учений, слідом за О.Левицьким, виводив традицію активності мирян на Русі з православної еклезіології; за ним, братства були “найбільш яскравим органом національної та релігійної акції” у бік “соборної організації церковного життя”⁴⁸. Водночас М.Грушевський також схилився до ширшого – історично-суспільного та релігійно-культурного – значення Реформації для України⁴⁹.

Безперечно, європейська Реформація мала вплив на Київську Церкву, ставши одним із подразників її реформаторського поступу. Однак трагічні події середини XVII ст. перешкодили церковній реформі в Україні в її церковно-братській і “могилянській” моделях, зробили незавершеною (обмеженою лише в частині Церкви) її унійно-берестейську модель.

Водночас зміни, які відбулись у Західній і Східній Європі внаслідок Вестфальського миру, наблизили Україну до політичного епілогу Реформації. М.Грушевський з нагоди 250-річчя Хмельниччини писав: “Є події [...], що служать вихідною точкою для [...] поколінь [...], сотворяють для них цілком нові обставини [...]. Се те, що звичайно зветься епохами. Для українського народу такою епохою була Хмельницина. Її можна порівняти з значенням реформації для німецького народу, французької ре-

⁴² Див.: *Левицький О.* Предисловіе // Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Киев, 1883. Ч.1: Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648 гг.). Т.6. С.1–182.

⁴³ *Драгоманов М.П.* Листи до І. Франка і інших (1881–1886). Львів, 1906. С.150.

⁴⁴ Назвавши братства “церковно-перетворювальним рухом”, “силою, здатною внутрішньо відродити західно-руську церкву, відновити її давній благоустрій”, О.Левицький представив їх діяльність як спробу реформи у напрямі виборності церковних посад, повернення до принципів братерства. А щодо “протестантизму” братського руху, то це, на думку історика – звинувачення, інспіровані володимирським єпископом Іпатієм Потієм (згодом київський митрополит), який вважав ерессю навіть право мирян на участь у церковних справах (див.: *Левицький О.* Предисловіе. С.77–104).

⁴⁵ *Франко І.* Наші коляди // *Франко І.* Зібрання творів: У 50-ти т. Київ, 1980. Т.28. С.11.

⁴⁶ *Франко І.* Иоанн Вишенский // Там само. 1980. Т.27. С.319.

⁴⁷ Див., зокрема: *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ, 1995. Т.6: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. С.409–412; *Його ж.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. Київ–Львів, 1912. С.45–51.

⁴⁸ *Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. Львів, 1925 (репринт: Київ, 1992). С.78, 80.

⁴⁹ “Свангелицький рух зробив сильне вражінне в православній суспільности. Хоч оживленне православного життя, котре зазначилось XVI ст., почалось незалежно від впливів реформації – скорше ніж ті могли викликати в ній які небудь відгомони, але заважила вона на його розвитку дуже помітно... Український корабель плыв повними вітрилами під вітром реформації...” (*Грушевський М.* З історії релігійної думки на Україні. С.78).

волюції для Західної Європи. Ми досі чуємо на собі вплив перемін, витворених Хмельниччиною⁵⁰. Сучасні історики називають Хмельниччину Українською національною революцією⁵¹, й не безпідставно. Попри те, що ця політична реформа також не набула завершення, безсумнівно – її слід розглядати як складову глобальних державно-політичних процесів в Європі, зрушених Реформацією. Не зумівши здобути державності, Україна так і залишилась об'єктом європейської історії, хоча мала можливість стати її суб'єктом.

Протестантський історик Анджей Венгеський ще до Вестфалія та Української національної революції бачив Рутенію серед народів, які підтримали Реформацію і цим зробили свій вибір на користь нової Європи. З позиції сучасної історичної науки такий його оптимістичний погляд виглядає доволі дискусійним і навіть сумнівним. Утім, науковий скепсис не завжди продуктивний. Вивчення Реформації не лише в її вузько конфесійному, а й у суспільному, політичному, культурному значенні може збагатити історію України, глибше зрозуміти її участь у східноєвропейських перетвореннях і геополітичних процесах XVI–XVII ст.

UKRAINE AND “SLAVIC REFORMATION” BY ANDRZEJ WĘGIERSKI: MODERN READING

Viktoriya LYUBASHCHENKO

*Ukrainian Catholic University
17, Sventsitskoho Str., L'viv, 79011
Department of Church History
e-mail: doc_lub@ukr.net*

The article highlights the role of the Reformation in the socio-cultural and religious changes in Western and Eastern Europe of the XVI–XVII centuries. The main object of consideration is the chronicle by Protestant leader of Rzeczpospolita Andrzej Wengerski, who demonstrating the presence of the Orthodox, particularly Ukrainians, in the reformation process, and this, according to church historian, made them participants of spiritual progress in Eastern Europe. Special attention in the article is aimed to the analysis and modern interpretation of the concept of the Reformation.

Key words: Ukraine, Kiev Church, Reformation, Orthodoxy, Protestantism, Andrzej Wengerski.

⁵⁰ Грушевський М. Хмельницький і Хмельниччина // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т.23–24. Львів, 1898. С.19.

⁵¹ Див., зокрема: Смолій В.А., Степанков В.С. У пошуках нової концепції Визвольної війни українського народу XVII ст. Київ, 1992; Мицик Ю. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. Дніпропетровськ, 1996; Смолій В.А., Степанков В.С. Політична система українського суспільства в роки Національної революції XVII ст. Київ, 2008; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція (1648–1676 рр.). Київ, 2009; Сас П.М. Витоки українського націотворення. Київ, 2010.

**УКРАИНА И “СЛАВЯНСКАЯ РЕФОРМАЦИЯ” АНДЖЕЯ ВЕНГЕРСКОГО:
СОВРЕМЕННОЕ ПРОЧТЕНИЕ****Виктория ЛЮБАЩЕНКО***Украинский католический университет
ул. Свенцицкого, 17, Львов, 79011
Кафедра церковной истории
e-mail: doc_lub@ukr.net*

В статье освещена роль Реформации в общественно-культурных преобразованиях и церковных реформах в Западной и Восточной Европе XVI–XVII вв. Главным объектом рассмотрения является хроника протестантского деятеля Речи Посполитой Анджея Венгерского, который доказывал участие православных, в частности украинцев, в реформационном движении, а значит – и в общеевропейских процессах того времени. Особое внимание уделено анализу и современному осмыслению понятия Реформации.

Ключевые слова: Украина, Киевская Церковь, Реформация, православие, протестантизм, Анджей Венгерский.

Статья надійшла до редколегії 07.11.13
Прийнята до друку 20.11.13